

**Івано-Франківський обласний еколого-натуралістичний центр
учнівської молоді**

ПОГОДЖЕНО

Протокол засідання науково-методичної ради Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
від 27.06.2014р. № 2

ЗАТВЕРДЖЕНО

Наказ департаменту освіти,
науки та молодіжної політики
Івано-Франківської
облдержадміністрації
№ _____

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

Гурток «Основи біоетики»

(основний рівень, один рік навчання 216 год./рік, 6 год./тижд.)

Івано-Франківськ

2014 р.

Автор:

Шинкарук Галина Василівна – завідувач відділу біології Івано-Франківського обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді

Рецензенти:

Случик Віктор Миколайович – провідний науковий співробітник обласного краєзнавчого музею, кандидат біологічних наук

Бадай Валентина Ярославівна - керівник еколого-натуралістичних гуртків міської дитячої екологічної станції м Івано-Франківська

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Сьогодні існує потреба людства у моральній особистості, яка здатна поважати будь-яке життя і допомогти життю, що знаходиться в небезпеці. Проблеми морального ставлення до живих істот вивчає біоетика. Вона вносить ідеї гуманності в педагогічні та медичні технології і є достатньою науковою базою для розгортання безперервної системи загальної етичної освіти. Важливість та актуальність проблем біологічної етики стимулюють роботу громадських рухів на захист всього живого на планеті і ставлять питання про перегляд програм системи освіти і виховання молоді.

У школі основна увага приділяється знанням пізнавального характеру, в меншій мірі – ціннісним орієнтаціям, вихованню почуттів, особистої зацікавленості до долі об'єктів, що вивчаються. В цілому сучасний підхід до живої природи в освіті і вихованні залишається антропоцентричним. Лише його заміна на біо(еко)центризм, який визнає життя найважливішою цінністю на планеті, може змінити ставлення людини до живої природи і забезпечити виживання людства в цілому.

Впровадження в систему біологічної освіти принципів біоетики допоможе вирішити великий комплекс морально-етичних проблем у стосунках людини і природи. Біологія, як світоглядна дисципліна, повинна не тільки навчати особливостям зовнішньої та внутрішньої будови живих об'єктів, закономірностям функціонування рослинних та тваринних організмів, а й виховувати чуттєве сприйняття живого, формувати моральне ставлення до живої та неживої природи. Запровадження основ біоетики допоможе усвідомити дітям, що людина - це істота, яка наділена не тільки інтелектом, вона має особливу духовну основу, яка називається совістю. Крім того, людина, що не вміє співпереживати братам нашим меншим, більше того, сама доставляє їм страждання, - черствіє душею, стає байдужою і до страждань інших людей.

Діти, навчені співпереживати живим істотам і поважати їх права, ніколи потім їм не нашкодять. У них рука не підніметься просто зламати гілку дерева, бо вони відчуватимуть його біль, вони не зможуть образити тварину, бо розумітимуть, що вона теж страждає.

Запровадження програми «Основи біоетики» сприятиме утвердженню в середовищі дітей, підлітків прогресивної філософії гуманного ставлення до

природи, філософії доброти, милосердя, чуйності, філософії нетерпимості до байдужості та жорстокості. Саме така філософія зараз є життєво необхідною для збалансованого розвитку українського суспільства в майбутньому, та і, зрештою, для того, аби ми мали це майбутнє.

Програма основного рівня розрахована на один рік для учнів 7-9 класів. Може бути використана для учнів загальноосвітніх навчальних закладів як факультативна форма роботи, для вихованців позашкільних навчальних закладів – як гурткова форма роботи.

Основною метою гуртка є виховання етичного ставлення до живих істот, формування стійких моральних якостей, ціннісних орієнтацій та відповідального ставлення до живої та неживої природи.

Програма передбачає вирішення таких основних завдань:

- Ознайомити учнів з біоетикою як наукою про виживання людства
- Ознайомити учнів із етико-філософськими концепціями стосовно ролі людини в природі
- Навчити учнів розуміти потреби живих істот
- Навчити учнів методологічним основам проведення спостережень в природі та проведенню дослідницької роботи
- Сприяти розвитку позитивної мотивації до вивчення і охорони живої природи
- Сприяти формуванню морального ставлення до довкілля.

Програма «Основи біоетики» передбачає як вивчення теоретичного матеріалу, так і виконання практичних робіт, проведення спостережень та досліджень. Ефективності навчально-виховного процесу сприятимуть проведення рольових ігор, бесід та диспутів на природі, організація тематичних виховних заходів та участь у регіональних (конкурс експериментально-дослідницьких робіт із природознавства «Юний дослідник», обласному дитячому екологічному конгресі «Живи, Земле!», природоохоронні акції: «Збережемо первоцвіти», «Допоможемо птахам» тощо) та Всеукраїнських масових заходах (конкурси: «Зоологічна галерея», «В об'єктиві натураліста»).

Прогнозований результат і методи його діагностики.

Вихованці повинні мати уявлення про:

- Біоетику як наукову дисципліну, що об'єднує біологічні знання і людські цінності
- Гармонію живої та неживої природи, взаємозв'язки між її елементами
- Благополуччя тварин

- Існування та діяльність державних та громадських організацій з охорони та захисту живої природи в Україні та за кордоном

Вихованці повинні знати:

- Морально-етичні проблеми у стосунках живої природи та людини, що є предметом біоетики
- Основні життєві процеси, потреби та відчуття тварин
- Основні права і свободи тварин
- Норми моральної поведінки в природі
- Правила утримання тварин

Вихованці повинні вміти:

- Проводити спостереження за тваринами та рослинами у природі
- Працювати з навчальною та науково-популярною літературою
- Доглядати за тваринами і рослинами
- Використовувати набуті знання для охорони та захисту живої та неживої природи
- Толерантно ставитися до світу живої природи, поважати чуже життя.

Вихованці повинні засвоїти такі поняття та терміни:

Альтернатива, антропогенний фактор, антропоцентризм, біоетика, біоцентризм, благополуччя, вегетаріанство, життєвий процес, заказник, заповідник, потреби, притулок, середовище існування.

Основні навчальні засоби для реалізації програми

Об'єкти натуральні: мешканці куточка живої природи.

Таблиці: Природоохоронні території України, систематика тварин, породи собак, породи котів, свійські тварини, рослини-бур'яни.

Друковані матеріали: матеріали Всесвітньої декларації благополуччя тварин; матеріали Європейської конвенції захисту тварин, Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження».

Відеофільми: Гуманна освіта в Україні, Росії, Білорусії.

Навчальний тематичний план

№ з/п	Назва розділу	Кількість годин		
		Теоретичні заняття	Практичні заняття	Разом
1.	Вступ	3		3
2.	Філософсько-світоглядні засади біоетики	18	9	27
3.	Біорізноманіття дикої природи	18	18	36
4.	Благополуччя живих організмів	27	30	57

5.	Співіснування людини і тварин	21	18	39
6.	Етичні принципи ставлення до природи	15	15	30
7.	Біоетичний рух в Україні та за кордоном	12	12	24
Усього		114	102	216

Програма

Кількість годин	Дата проведення	Тема заняття	Ключові компетенції, які формуються під час вивчення даної теми
Вступ (3 години)			
3		Предмет, цілі та завдання екологічної етики та гуманного ставлення до тварин і рослин.	<i>формулює:</i> предмет та завдання екологічної етики; <i>усвідомлює:</i> практичне значення етичного ставлення до природи; <i>наводить приклади:</i> етичного та неетичного ставлення людини до живої та неживої природи
II. Філософсько-світоглядні засади біоетики (27 годин)			
27		Історія етики стосунків людини з природою, ставлення до природи і тварин у часи Древнього Риму і Греції, у середньовічному періоді і у сьогоденні. Етичне ставлення до природи у християнстві, ісламі, іудаїзмі і буддизмі. Культ тварин і рослин у міфах народів світу. Українські народні традиції, звичаї та ставлення до природи, рослини та тварини в народній творчості. Життя та діяльність великого гуманіста ХХ століття Альберта Швейцера. Історія становлення біоетики. Основоположник біоетики Ван Ресселлер Поттер. Принципи етичного ставлення до тварин: біоцентризм, антропоцентризм, екоцентризм.	<i>формулює:</i> означення поняття «біоетика»; <i>називає:</i> основні передумови виникнення біоетики, етапи розвитку нової наукової дисципліни, принципи етичного ставлення до тварин; <i>характеризує:</i> антропоцентризм, біоцентризм та екоцентризм як три основні види ставлення людини до природи; <i>висловлює судження:</i> про особливості ставлення до природи в традиціях українського народу
<i>Практичні роботи</i>			
Рольова гра «Якби у людей відбувався метаморфоз, на кого б кожний з нас був схожий?»			
Масовий захід «Рослини та тварини в народній творчості»			
<i>Екскурсії</i>			
Екскурсія в обласний краєзнавчий музей «Різноманітність рослинного та тваринного світу»			

нашого краю»		
III. Біорізноманіття дикої природи (36 годин)		
36	Основні класи тварин: ракоподібні, павукоподібні, комахи, риби, земноводні, плазуни, птахи, ссавці. Нижчі та вищі рослини. Різноманітність голонасінних та покритонасінних рослин. Залежність існування людини від покритонасінних (всі ми – діти Сонця). Ланцюги живлення в природі. Необхідність збереження взаємозв'язків між живими організмами у природі як умова виживання людської цивілізації. Зменшення біорізноманіття в природі та його причини. Краса природи. Естетична цінність тварин і рослин, небесних світил, об'єктів неживої природи. Гармонія в природі; відповідальність людини за створіння.	<i>характеризує:</i> основні групи рослин і тварин своєї місцевості; <i>усвідомлює:</i> особистісну відповідальність за збереження Життя на Землі; <i>застосовує знання:</i> при проведенні дослідницьких та практичних робіт із спостереження за живими та неживими об'єктами; <i>наводить приклади:</i> відображення краси природи у живописі, народній творчості, музиці, літературі.
<i>Практичні роботи.</i> 1. Виконання тестових завдань. 2. Складання ланцюгів живлення для різних видів тварин. 3. Проведення досліджень життя різних тварин дикої природи (мурахи, бджоли, метелики, лелеки тощо). 4. Проведення досліджень біологічних ритмів (циркадних, місячних, річних) у різних організмів та у людини. 5. Проведення анкетування учнів свого навчального закладу на предмет ціннісних орієнтацій у ставленні до природи. <i>Експерсії.</i> 1. Експерсія до парку (лісу) «Що можна, а що не слід робити, аби не нашкодити».		
IV. Благополуччя живих організмів (57 годин)		
57	Основні біологічні та фізіологічні потреби тварин. Самодостатня цінність тварин. Визначення благополуччя тварин. Безправність тварин. Фізичні та моральні страждання тварин. Використання тварин для лабораторних експериментів; альтернативні методи досліджень у біології та медицині без використання живих об'єктів. Необхідність дотримання принципів біоетики при проведенні дослідницько-експериментальних робіт. Свійські тварини, їх потреби, ставлення людини. Створення комфортних умов утримання; значення доброти та милосердя у ставленні до свійських тварин. Худоба та птиця на великих	<i>описує та характеризує:</i> основні біологічні та фізіологічні потреби рослин і тварин; <i>усвідомлює:</i> самодостатню цінність тварин; <i>аналізує:</i> доцільність використання альтернативних методів дослідження у біології та медицині; <i>використовує знання:</i> для грамотного догляду за домашніми рослинами і тваринами; досліджень та спостережень у кутку живої природи; охорони рідкісних рослин;

	сільськогосподарських підприємствах, умови утримання та догляду, стресові ситуації та їх наслідки для тварин і для людини. Концепція «п'ять свобод» домашніх тварин. Біологічні особливості найбільш розповсюджених видів домашніх тварин. Створення комфортних умов для існування домашніх улюбленців. Їх здоров'я, паразити, травми, нерозбірливе харчування, стерилізація, вакцинація. Основні методи профілактики захворювань та методи догляду за хворою твариною. Нормативно-правова база утримання тварин в Україні та за кордоном. Рослини як вразливі до дій людини організми, потреби рослин. Досліди, що переконують у наявності відчуттів у рослин. Правила догляду за домашніми рослинами. Інтродукція рослин дикої флори. Методи і техніка догляду за древніми деревами – пам'ятками природи. Дослідження та охорона ранньоквітучих рослин своєї місцевості.	<i>дотримується:</i> принципів біоетики при проведенні дослідницько-експериментальної роботи, використовує альтернативні методи дослідження.
<i>Практичні роботи.</i> 1. Створення комфортних умов перебування тварин у кутку живої природи. 2. Складання «контракту» між майбутнім власником та обраною ним твариною. 3. Рольові ігри «Здавання прав на водіння собаки по вулиці», «Запрошуємо диких тварин стати домашніми», «Хто з нас кращий господар для домашнього улюбленця». 4. Рольова гра-жарт «Як я виховую свого господаря» <i>Творчі та дослідницькі роботи.</i> 1. Конкурс творчих робіт на тему: «Ми з тобою однієї крові». 2. Дослідження способів прояву почуттів у тварин (любові, страху, смутку, відданості, ненависті тощо) на основі власних спостережень. 3. Дослідження проявів розумової діяльності тварин. 4. Вивчення проблеми доцільності використання тварин з науковою метою, альтернативи. 5. Дослідження впливу музики на проростання насіння. 6. Дослідження впливу прогладжування розсади овочевих, квітково-декоративних рослин як фактору, що перешкоджає витягуванню. 7. Дослідження історії древніх дерев своєї місцевості, розробка та втілення заходів із збереження пам'яток природи. <i>Експерсії.</i> 1. Експерсія до зоопарку (зоомагазину). 2. Експерсія до клініки ветеринарної медицини (з можливістю присутності під час прийому пацієнтів). 3. Експерсія до парку, лісу, по теренах своєї місцевості з метою виявлення місцезростань ранньоквітучих рослин та оцінка ступеню антропогенного		

навантаження на популяції.		
4. Експедиція на природу з метою виявлення древніх дерев.		
V. Співіснування людини і тварин. (39 годин)		
39	Проблеми співіснування людини і тварин. Приклади варварського винищення видів тварин на планеті у XIX-XX ст. як утвердження панівного становища людини в природі. Урбанізація та її наслідки. Тварини, що мешкають в населених пунктах (селах, містах, містечках). Місця в населених пунктах, де мешкають різні тварини. Природні зони (парки, сквери, ставки, озера, річки, дерева) та людські помешкання (подвір'я, горища, стіни та підвали будинків) як місця проживання різних тварин. Проблема тварин населених пунктів. Проблема безпритульних тварин: причина виникнення та шляхи вирішення. Основні положення законодавства про захист тварин в Україні. Сприяння вихованню відповідальних власників тварин. Позитивний вплив спілкування з тваринами на здоров'я людини.	<i>аналізує:</i> наслідки варварського винищення видів тварин та наслідки урбанізації; <i>характеризує:</i> стан місць проживання тварин, що мешкають поряд з людиною; стан безпритульних тварин у своєму населеному пункті; <i>пояснює:</i> основи законодавства про захист тварин в Україні; <i>демонструє:</i> здатність і готовність використовувати отримані знання в ситуаціях життєвого вибору; <i>застосовує знання:</i> для допомоги тваринам, що мешкають поряд з людиною, для розробки проекту притулку для собак;
<i>Практичні роботи</i>		
1. Виготовлення штучних годівниць для птахів. 2. Виготовлення штучних гніздівель для птахів. 3. Розробка та виготовлення газети «Шукаємо господаря!» із фото та історіями тварин-жителів притулку. 4. Проведення фотовиставки «Мій домашній улюбленець». 5. Проведення конкурсу творчих робіт «Я врятував чуже життя». 6. Розробка проекту притулку для тварин.		
<i>Експедиції</i>		
1. Експедиція в місцевий парк, сквер з метою виявлення тварин, що мешкають там. 2. Експедиція до офісу (представництва) місцевого відділення всеукраїнської організації із захисту тварин.		
VI. Етичні принципи ставлення до природи (30 годин)		
30	Екологічне обґрунтування етичного ставлення до природи. Цінності природи: матеріальні і нематеріальні. Види «шкідливі» та «корисні». Вовк як «санітар» лісу та важливий елемент екологічних систем. Наслідки від масових зборів гербарію та зоологічних колекцій. Спортивне полювання. Варварські методи добування хутряних звірів. Екологічне ставлення до диких тварин і екосистем. Червона книга України. Зелена книга.	<i>аналізує:</i> ступінь негативного впливу на природу від масового виготовлення гербаріїв та зоологічних колекцій; <i>пропонує:</i> альтернативні методи діяльності натуралістів в природі без вилучення натуральних зразків; <i>критично ставиться:</i> до аргументів, з допомогою яких виправдовується сучасна

		Природоохоронні території України, діяльність державних організацій з вивчення та охорони природного біорізноманіття. Негативні наслідки від неграмотного туризму в природних національних парках і заповідниках. Правила поведінки під час відвідання природоохоронних територій.	експлуатація тварин; <i>називає:</i> основні категорії об'єктів природно-заповідного фонду; <i>дотримується:</i> основних правил етичної поведінки в природі
<i>Практичні роботи</i>			
1. Масовий захід «Суд на вовком»			
<i>Екскурсії</i>			
1. Екскурсія в Галицький природний національний парк.			
2. Екскурсія в Карпатський природний національний парк.			
3. Екскурсія в лісівничий еколого-просвітницький центр «Діброва».			
4. Екскурсія в заповідник «Горгани».			
VII. Біоетичний рух в Україні та за кордоном (24 години)			
24		Біоетичний рух в Україні та за кордоном. Національні конгреси з біоетики. Діяльність громадських природозахисних і зоозахисних організацій в Україні та на теренах своєї місцевості. Біоетика як ключ до виховання екологічної культури підростаючого покоління. Досвід впровадження виховних програм з біоетики в школах різних країн. Підведення підсумків роботи гуртка.	<i>характеризує:</i> діяльність природозахисних організацій в Україні; <i>усвідомлює:</i> власну позицію і роль захисника природи; <i>розвиває:</i> в собі якості лідера, щоб слугувати прикладом поваги та справедливості щодо всіх видів живих істот.
<i>Практичні роботи</i>			
1. Виконання підсумкових тестових завдань.			
2. Проведення акцій на захист рослин і тварин.			
3. Проведення благодійної виставки-ярмарки дитячих робіт «Допоможемо безпритульним тваринам»			
4. Зустріч із представниками, волонтерами громадських природозахисних організацій.			

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Борейко В.Е., Подобайло А.В. Екологічна етика. - К.:КНУ, 2004.
2. Борейко В.Е. Экологическая этика в школе. – К.:КЭКЦ, 2004.
3. Геллантли Д. Любить или убить? – Харьков:Центр этического отношения к животным, 1998.
4. Гуманитарный экологический журнал (1999-2010).
5. Декларация прав природы. – К.:КЭКЦ, 2003.
6. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження». – 2006.

7. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К., 2000.
8. Леопольд О. Календарь песчаного графства. – М.:Мир, 1980.
9. Логиновская Л.М., Силич Т.В., Ставропольцев С.А. Биоэтика и экоэтика для дошкольного и внешкольного образования. – Минск:МГЭУ, 2009.
10. Моральні та етичні питання охорони природи/ Тези доповідей обласної науково-практичної конференції, Львів, жовтень, 1990/. – Львів:УТОП, 1990.
11. Нэш Р. Права природы. История экологической этики. – К.:КЭКЦ, 2001.
12. Панько І.С.. Тварини – друзі чи вороги. – К.:Урожай, 1989.
13. Сингер П. Освобождение животных. – К.:КЭКЦ, 2002.
14. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М.:Прогресс, 1992.
15. www.oencum.if.ua Шинкарук Г.В. Біоетика для дітей. – 2011.
16. www.oencum.if.ua Шинкарук Г.В. Етика життя. – 2011.